

**VAN RIJ
EN STAM**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

INGELEID EN BEZORGD DOOR MAARTEN VAN DER BENT

VAN RIJ

RAPPORTEN VAN DE COMMISSIE VAN ONDERZOEK NAAR

EN STAM

**BEWEERDE EXCESSEN GEPLEEGD DOOR NEDERLANDSE MILITAIREN
IN INDONESIË, 1949-1954**

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achterin dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Afbeelding omslag: Executie van kampongbewoners door militairen van het Depot Speciale Troepen in kampong Salomoni, 12 februari 1947. Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag, collectie H.C. Kavelaars, objectnummer 2025-010-017.

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren
Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok
Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 078 6
e-ISBN 978 90 4855 687 8
DOI 10.5117/9789463720786
NUR 680

© M.R. van der Bent / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

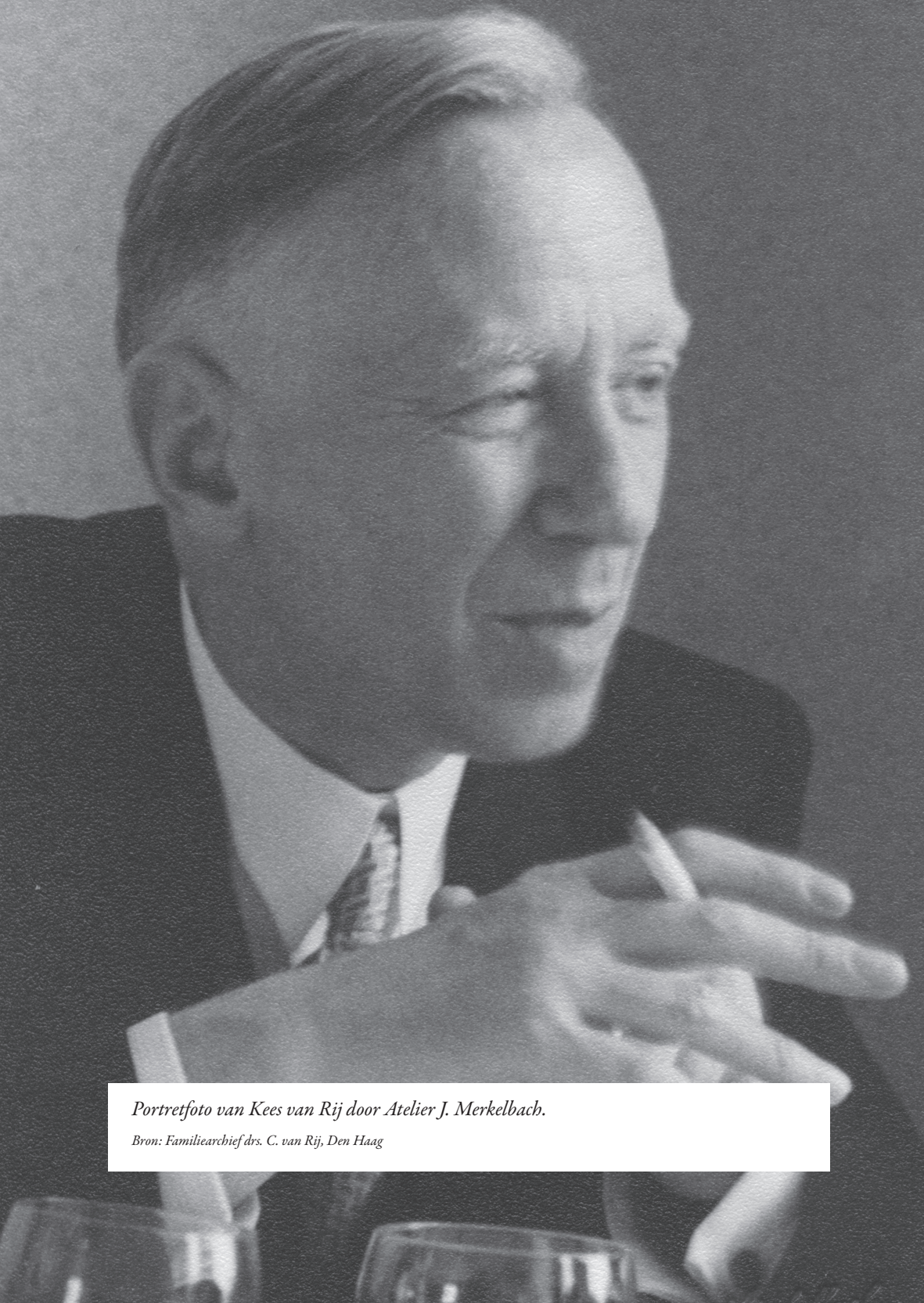
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

- 9 Inleiding
- 29 Verantwoording

- 31 **INGEDIENDE RAPPORTEN**
- 33 De affaire-Goenoeng Simping (Bruiloftszaak)
- 41 Zuid-Celebes
- 169 Adviesnota's aan minister Donker

- 181 **NIET-INGEDIENDE RAPPORTEN**
- 183 Excessen, gepleegd door Henri Schrijver, thans adjudant-onderofficier KNIL
- 187 De Bondowosoaffaire
- 193 De Peniwenaffaire
- 199 De zaak P.G. Krijnen en H. Verburght
- 203 De zaak J. Nordmann c.s.
- 207 De affaire kolonel Krönig en luitenant-kolonel Maris (Malangzaak)
- 211 Aantekeningen over krijgsraadzaken

- 216 Noten
- 224 Lijst van afkortingen
- 226 Woordenlijst
- 227 Bronnen
- 229 Register

Portretfoto van Kees van Rij door Atelier J. Merkelbach.

Bron: Familiearchief drs. C. van Rij, Den Haag

Foto van Wim Stam met een hertenkalfje, geportretteerd door zijn vriend Jan P. Strijbos.

Bron: Nederlands Fotomuseum, Collectie Strijbos, inv. nr. str-7752

Inleiding

In de geschiedschrijving over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog is de publicatie van de *Excessennota* in juni 1969 onmiskenbaar een mijlpaal. Deze regeringsnota bepaalde in Nederland decennialang de toon en de richting van het publieke debat over deze oorlog en de daarin begane misdaden, ook al is zij herhaaldelijk onderwerp van kritiek geweest, vooral waar het gaat om de volledigheid van de gepresenteerde feiten, de conclusies over de systematiek van het Nederlandse oorlogsgeweld en de gebruikte terminologie. Tegelijkertijd was er ook, zowel binnen als buiten het parlement, veel lof voor de grondigheid van de inventarisatie van de overheidsarchieven, die bovendien in een betrekkelijk korte tijd tot stand was gekomen.¹ Illustratief voor de prominente rol die de *Excessennota* in het publieke debat speelt, is de heruitgave als bronpublicatie door uitgeverij *Sdu* in 1995, bezorgd en ingeleid door hoogleraar vaderlandse geschiedenis Jan Bank; een unicum voor een Nederlandse regeringsnota.²

In de *Excessennota* werd veel aandacht besteed aan de terreurcampagne van het Depot Speciale Troepen (DST) in Zuid-Sulawesi. De opstellers hebben zich voor dit deel vooral gebaseerd op een in 1954 ingediend rapport van de juristen Kees van Rij en Wim Stam, twee leden van een in 1949 ingestelde commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië. Dit rapport, waarvan de conclusies in geanonimiseerde vorm in de *Excessennota* zijn opgenomen, werd tegelijk met

de indiening van de nota ter vertrouwelijke kennisneming aan de Tweede Kamer aangeboden en speelt sindsdien in die specifieke casus een even prominente rol als de *Excessennota* zelf. Minder bekend is dat de commissie van onderzoek ook over andere zaken heeft gerapporteerd en dat deze rapporten bij de samenstelling van de *Excessennota* van cruciaal belang zijn geweest.

In tegenstelling tot de *Excessennota* zijn de rapporten van de commissie van onderzoek, afgezien van de conclusies van het rapport over de Zuid-Sulawesizaak, nooit gepubliceerd en slechts als typoscript te raadplegen in verschillende overheidsarchieven. Deze bronpublicatie voorziet in deze leemte. In deze inleiding zal nader worden ingegaan op de totstandkoming en uitvoering van het onderzoek, de vertraagde rapportage, de schoorvoetende openbaarmaking van de rapporten door de regering en de invloed die het werk van de commissie op de geschiedschrijving heeft gehad.

VOORGESCHIEDENIS

De commissie van onderzoek heeft een lange en soms ook wonderbaarlijke ontstaansgeschiedenis, waarvan de oorsprong ligt in een in februari 1949 ingediende en ook weer ingetrokken motie van het PvdA-Tweede Kamerlid Frans Goedhart. In de oorlogsjaren voorafgaand aan dat moment had Goedhart, die naast Kamerlid ook journalist voor *Het Parool* was, in zijn krant regelmatig aandacht besteed aan berichten van door Nederlandse militairen gepleegd buitensporig oorlogsgeweld, maar in het parlement had hij tot dan toe daarover betrekkelijk weinig naar voren gebracht.³ Begin 1949 was er wat betreft het Indonesiëvraagstuk in het politiek-bestuurlijke krachtenveld echter het nodige veranderd. De hardere lijn ten opzichte van de Republiek Indonesië die het in augustus 1948 aangetreden kabinet-Drees/Van Schaik op voorspraak van regeringspartij KVP had aangenomen, was in december van dat jaar uitgemond in een tweede militair offensief en vervolgens uitgelopen op een diplomatiek en militair fiasco. Anders dan Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Louis Beel, die in reactie daarop voorstelde om de soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië te vervroegen, volhardde minister van Overzeese Gebiedsdelen Maan Sassen in zijn harde lijn en dreigde hij met het 'abandonneren' van Indonesië als de Verenigde Naties zich met het conflict bleven bemoeien. Aangezien de rest van het kabinet zich na lang getouwtrek wel achter het plan-Beel schaarde, zat er voor Sassen niets anders op dan op 14 februari 1949 zijn ontslag aan te bieden aan de koningin. De pragmatische KVP'er Johan van Maarseveen, voordien minister van Binnenlandse Zaken,

nam vervolgens het stokje over als minister van Overzeese Gebiedsdelen ad interim.⁴

Precies tijdens deze kabinetscrisis over de positie van Sassen werd er in de Tweede Kamer gedebatteerd over de begroting van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen. De motie van Goedhart moet dan ook in het licht worden gezien van deze ministerswissel, die door de PvdA werd aangewend om zowel de greep op het Indonesiëbeleid te versterken als een handreiking te bieden aan haar achterban, die zich voor een belangrijk deel niet had kunnen vinden in het meerderheidsbesluit van de fractie om het decemberoffensief te steunen.⁵ Goedhart begon zijn bijdrage op 18 februari met een frontale aanval op Henk Gortzak van de Communistische Partij van Nederland (CPN), die de PvdA een week eerder had beschuldigd van medeplichtigheid aan koloniaal en reactionair beleid, en las net als Gortzak had gedaan een aantal soldatenbrieven voor waarin melding werd gemaakt van martelingen, het platbranden van kampongs en van standrechtelijke executies.⁶ Vervolgens diende hij een motie in waarin hij de regering vroeg op korte termijn een onafhankelijk onderzoek naar deze aantijgingen in te stellen door een commissie van personen 'die zich in Batavia niets op de mouw laten spelden' en deze commissie rapport te laten uitbrengen aan de Kamer.⁷ Op verzoek van Van Maarseveen trok Goedhart deze motie echter weer in, nadat hij van hem de toezegging had gekregen dat alle beschuldigingen van 'verkeerde gedragingen' nauwkeurig zouden worden onderzocht en dat er naar een manier zou worden gezocht om ervoor te zorgen dat de getuigen van het buitensporige geweld niet de dupe zouden worden van hun verklaringen.⁸ Aangezien de motie niet op de steun van een meerderheid van de Kamer kon rekenen wist Goedhart dat hij met deze agendering van het probleem het maximale had bereikt.

Dat betekende echter niet dat Goedhart het idee van een onafhankelijk onderzoek naar oorlogsmisdaden in Indonesië losliet. Hij werd daarbij geholpen door een stroom aan berichten in de pers over het geweld dat na het decemberoffensief was losgebarsten. Vooral een brief uit Yogyakarta van de dienstplichtige officier Ko Zweeres, op 26 februari gepubliceerd in *De Groene Amsterdammer*, zorgde voor beroering in het parlement en daarbuiten.⁹ Op Goedharts verzoek werden op 25 en 29 maart vier gedemobiliseerde mariniers op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen gehoord door mr. A.S. Block, een oud-procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, die op dat moment hoofd juridische zaken op dat ministerie was. Hoewel de mariniers bevestigden dat er tijdens verhoren mishande-

lingen plaatsvonden, dat er ongewapende burgers werden gedood en dat er kampongs werden platgebrand zonder dat daartoe een militaire noodzaak bestond, leidde dit niet tot een uitzending naar Indonesië van een commissie van onderzoek.¹⁰

De linkse pers voerde intussen de druk op Goedhart op; in het christen-socialistische tijdschrift *Tijd en Taak* van 9 april typeerde Koos Bomhoff het intrekken van de motie als een fase in een almaar voortdurende cyclus van 'schandaal-protest-sussen-stilte', terwijl in de brochure *Wat gebeurt in Indonesië?* van het Comité voor Vrede in Indonesië vraagtekens werden gezet bij de waarde en de oprechtheid van de toezegging van Van Maarseveen om een onafhankelijk onderzoek 'in overweging' te nemen.¹¹ Ook de rechtse oppositie had zich in het debat gemengd, vooral in de persoon van KNP-Kamerlid en oud-minister van Koloniën Charles Welter, die Van Maarseveen op 13 april schriftelijk vroeg of hij wilde bevorderen, dat in 'elke officiële en officiële publicatie' over door Nederlandse militairen gepleegd excessief geweld 'zo volledig mogelijk melding zal worden gemaakt van de provocaties, welke eventueel represailles van de zijde der troepen onder Nederlands bevel uitgelokt kunnen hebben'.¹²

Om beweging in de zaak te krijgen zag Goedhart, die meermalen tegenover Van Maarseveen had aangegeven niet uit te zijn op een 'openbaar schandaal', zich uiteindelijk genoodzaakt om tijdens het Kamerdebat van 17 mei over het Van Roijen-Roemakkoord het buitensporige Nederlandse oorlogsgeweld opnieuw aan te kaarten.¹³ Zijn waarschuwing dat hij in de Kamer op de zaak terug zou komen als de regering geen onafhankelijk onderzoek zou instellen werd echter door Henk Gortzak gepareerd met een motie waarin hij voorstelde de onderzoekscommissie door de Kamer zelf te laten benoemen.¹⁴ Goedhart stemde de volgende dag tegen deze motie, maar kondigde in reactie wel een interpellatie aan over klachten over het militaire optreden in Indonesië, waarvoor uiteindelijk op 24 juni door de Kamer toestemming werd verleend.¹⁵

De toezending van de vragen die Goedhart van plan was bij de interpellatie te stellen vormde voor Van Maarseveen aanleiding om alsnog in actie te komen.¹⁶ Begin juli vond op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen een bespreking plaats tussen de minister, Goedhart en PvdA-fractie leider Marinus van der Goes van Naters, die als resultaat had dat Van Maarseveen op 12 juli per codetelegram Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (HVK) Tony Lovink de vraag stelde of hij 'het niet op prijs [zou] stellen indien enige juristen werden uitgezonden', die onder zijn leiding zouden worden belast

‘met het instellen van een niet-justitieel onderzoek naar de aard en de omvang der gepleegde excessen en de maatregelen daartegen genomen.’¹⁷ Voor de constructie van een op uitnodiging van de HVK uitgezonden commissie was gekozen om eventuele staatsrechtelijke bezwaren te ondervangen tegen directe Nederlandse bemoeienis met Indonesische bestuursaangelegenheden.¹⁸ Bijkomend voordeel voor Van Maarseveen was uiteraard dat het onderzoek hierdoor werd gedepolitiseerd.

Na advies te hebben ingewonnen bij legercommandant D.C. Buurman van Vreeden en procureur-generaal Urip Kartodirdjo liet Lovink weten inderdaad graag de beschikking te hebben over ‘een drie à viertal Nederlandse juristen’, die hij op zijn beurt ter beschikking zou willen stellen van procureur-generaal Kartodirdjo om hem te helpen ‘de formulering van de eindconclusie van nog in onderzoek zijnde zaken te bespoedigen.’¹⁹ Van Maarseveen gaf gevolg aan dit door hemzelf uitgelokte verzoek, waarna hij op 21 juli Van der Goes van Naters en Goedhart over zijn besluit informeerde.²⁰ Laatstgenoemde reageerde verbolgen, niet alleen omdat er weinig overbleef van de onafhankelijkheid van de commissie ten aanzien van de Indonesische bureaucratie, maar vooral omdat er van een integraal en niet-justitieel onderzoek naar de aard en omvang van het buitensporige geweld geen sprake meer was. In plaats daarvan zouden er slechts individuele strafzaken worden onderzocht die op dat moment aanhangig waren.²¹ Van Maarseveen liet Goedhart hierop weten hem op de hoogte te zullen stellen van Lovinks reactie op deze bezwaren. Die liet echter zo lang op zich wachten dat de precieze opdracht en status van de commissie binnen het Indonesische regeringsbestel tijdens de voorbereiding van haar uitzending onduidelijk bleven.²² Dit had uiteindelijk verstrekkende gevolgen voor het functioneren van de commissie in Indonesië.

SAMENSTELLING

Intussen was de eerste kandidaat voor de commissie al voorgedragen: op 22 juli, daags nadat Van Maarseveen zijn besluit had genomen, wees minister van Oorlog Wim Schokking in dit verband op Kees van Rij, op dat moment advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Met het oog op de aanstaande opheffing van dat gerechtshof had Van Rij hem namelijk aangeschreven met de vraag of hij ‘nog iets voor hem wist’.²³ De commissie kreeg op 27 augustus verder vorm tijdens een ontmoeting in Den Haag tussen Van Maarseveen en Kartodirdjo, die vanwege de Nederlands-Indonesische Rondetafelconferentie toevallig in Nederland was.²⁴ Tijdens deze

ontmoeting werden details over salaris en huisvesting besproken, de beoogde tewerkstellingstermijn vastgelegd op zes maanden en het aantal uit te zenden juristen vastgesteld op drie.²⁵

Met deze parameters gingen Block, Kartodirdjo en het hoofd van de afdeling personeelszaken van het ministerie van Justitie de daaropvolgende week aan de slag. Dit resulteerde op 12 september in een brief van de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie J.C. Tenkink, met daarin een lijst van vijf juristen die zich in beginsel bereid hadden verklaard om uitgezonden te worden.²⁶ Meer dan de vijf genoemde juristen sprong echter de naam in het oog van de eveneens in de brief genoemde jhr. mr. F.A. Groeninx van Zoelen, raadsheer-plaatsvervanger bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam en hoofd van de Nederlandse missie tot opsporing van oorlogsmisdadigers in Duitsland, die vanwege zijn verblijf in het buitenland nog niet door Tenkink was gepolst.²⁷ Groeninx van Zoelen bleek tot uitzending bereid, waardoor van de juristen op de lijst alleen Wim Stam nog voor een bespreking werd uitgenodigd, waarschijnlijk omdat de officier van justitie in Zutphen had aangegeven dat bij een eventuele keuze tussen de twee genoemde juristen uit zijn arrondissement zijn voorkeur uitging naar Stam.²⁸ Op 15 oktober volgde een ministerieel besluit met de opdracht aan Van Rij, Groeninx van Zoelen en Stam om zich 'zo spoedig mogelijk naar Indonesië te begeven en zich ter beschikking te stellen van de Regering van Indonesië teneinde te worden belast met een onderzoek naar beweerde excessen van militairen.²⁹ Een verdere specificering van de onderzoeksopdracht werd niet gegeven, en het besluit liet ook in het midden of de uitgezonden juristen een zelfstandige commissie zouden vormen of slechts als aanvullende krachten zouden worden toegevoegd aan het hoofdparket van Kartodirdjo. Een tegelijk met het besluit verzonden telegram stelde de uitreisdatum van Van Rij en Stam vast op 22 oktober; Groeninx van Zoelen zou op 31 oktober volgen.³⁰

De commissie vormde een merkwaardig driemanschap. Van Rij, naast advocaat en procureur ook reserve-officier, was tijdens de Duitse inval in mei 1940 commandant geweest van een batterij artillerie aan de Grebbelinie.³¹ Na de capitulatie zette hij in Amsterdam een verzetsgroep op en was hij buitenlandredacteur van het illegale *Vrij Nederland*, tot hij in mei 1941 werd gearresteerd en vanwege verzetsactiviteiten ter dood werd veroordeeld.³² Na langdurige gevangenschap in Duitsland werd hij in 1945 in de rang van kolonel belast met de leiding van de sectie repatriëring van ontheemden van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Berlijn.³³ Teruggekeerd in Nederland werd hij als raadsheer en later als advocaat-fis-

Stam en Van Rij op Schiphol vlak voor hun vertrek naar Indonesië. Foto uit Het Parool van 24 oktober 1949, opnieuw afgedrukt op 25 januari 1969.

caal aangesteld bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam, waar hij onder meer als aanklager in het proces tegen Willy Lages de doodstraf eiste. In juni 1949 werd hij bovendien in Amsterdam verkozen tot gemeenteraadslid voor ARP-CHU. Van Rij genoot dus ten tijde van zijn uitzending al een zeker aanzien en kon op het vlak van de vervolging van oorlogsmisdaden bogen op ruime ervaring.³⁴ Groeninx van Zoelen had een minder indrukwekkend cv, maar had als raadsheer-plaatsvervanger bij hetzelfde Amsterdamse hof en als hoofd van de Nederlandse missie tot opsporing van oorlogsmisdadigers in Duitsland toch ook de nodige ervaring met het oorlogsstrafrecht. Stam had tijdens zijn loopbaan als substituut-officier van justitie in Zutphen echter nooit enige blijk gegeven van affiniteit met het oorlogsstrafrecht, en stond eerder bekend als een enthousiaste natuurfotograaf.³⁵ Geen van drieën had voorgaande ervaring in Indonesië.

IN INDONESIË

Van Rij en Stam arriveerden op 26 oktober 1949 in Batavia en hadden de dag erna een gesprek met Kartodirdjo, die al eerder naar Indonesië was teruggekeerd. Hij deelde hun mee dat de soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië (vsi) al over zes weken zou plaatsvinden en dat de werkzaamheden van de commissie als gevolg daarvan onmogelijk voltooid zouden kunnen worden, tenzij er een regeling werd getroffen met de vsi.³⁶ Lovink liet echter tijdens een bespreking op 8 november weten zeer ernstige bezwaren te hebben tegen een dergelijke regeling.³⁷ Ook Van Maarseveen achtte een dergelijke constructie niet erg gelukkig en vroeg Kartodirdjo de drie juristen te verzoeken 'hun onderzoek te beperken en te beëindigen voor de soevereiniteitsoverdracht'.³⁸ Lovink, die van alle leden van de voorlopige federale regering de grootste reserves had tegenover het onderzoek van de juristen en hen het liefst als aanvullende krachten had toegevoegd aan de Krijgsraden te Velde, voorzag echter meer problemen bij de uitvoering van de onderzoeksopdracht.³⁹ Hij verzette zich 'om redenen van politieke en tactische aard' tegen een bezoek van de commissie aan plaatsen waar excessen zouden zijn voorgevallen en sprak zich daarnaast ook uit tegen het onderfragen van Indonesische getuigen, terwijl Europese militairen volgens hem zoveel mogelijk in Batavia moesten worden gehoord.⁴⁰ Kartodirdjo, die in Nederland de commissie mede had vormgegeven, had zich vanaf het eerste moment gunstiger uitgelaten over het idee van een niet-justitieel onderzoek. Dat zou in zijn ogen niet zozeer moeten gaan over de 'aard en omvang' van de gepleegde excessen, maar eerder, indachtig de schriftelijke vragen van Welter, over de 'omstandigheden waaronder deze zijn begaan', waarmee dan vooral het Indonesische geweld werd bedoeld, waarop het Nederlandse excessieve geweld een antwoord heette te zijn.⁴¹

Nog voor Groeninx van Zoelen was gearriveerd kwamen Stam en Van Rij een werkverdeling overeen, die inhield dat de leden van de commissie alle drie kennis zouden nemen van de dossiers die hun ter hand werden gesteld, maar dat de deelrapporten steeds door een van hen zouden worden geschreven. Volgens Van Rij had Groeninx van Zoelen na zijn aankomst ingestemd met deze werkwijze.⁴² De ter hand gestelde dossiers vielen grofweg uiteen in twee categorieën. Allereerst waren er de zaken die door aandacht van journalisten, briefschrijvers of andere derde partijen voor beroering hadden gezorgd, vooral na het tweede offensief van december 1948. Hieronder vielen de moorden op arrestanten bij vliegveld Maguwo in Yogyakarta, de executie van Masdulhak Nasution bij Kaliurang, de zaak-Peniwen, de brief aan ko-

ningin Juliana over hardhandig optreden van het KNIL-bataljon Gadjah Me-rah bij Purbalingga, de 'bloedbruiloft' in Gunung Simpang, de klewangaanval op een noodhospitaal in Solo, en de in opdracht van kolonel Krönig en luitenant-kolonel Maris tijdens patrouillegangen uitgevoerde executies van gevangenen bij Malang.⁴³ De commissie nam ook kennis van dossiers van twee eerdere zaken, namelijk het treintransport van Bondowoso, waarbij tientallen gevangenen door verstikking om het leven gekomen waren, en de zuiveringsacties in Zuid-Sulawesi door het Depot Speciale Troepen onder leiding van kapitein Raymond Westerling.⁴⁴ Daarnaast kreeg de commissie de beschikking over dossiers van krijgsraadzaken die door de auditeur-militair bij de Krijgsraad te Velde waren aangemerkt als gevallen van excessief geweld.⁴⁵ Deze zaken waren voor het grote publiek min of meer verborgen gebleven.⁴⁶

Op basis van de verslagen van verhoren en de eigen correspondentie kunnen de werkzaamheden van de commissie in Indonesië met enige nauwkeurigheid worden gereconstrueerd. In de eerste helft van november besteedde de commissie vooral aandacht aan de door sergeant-majoor P.M. Geelhoed gepleegde moorden op arrestanten bij Maguwo op 19 december 1948, die waren beschreven in de door *De Groene Amsterdammer* gepubliceerde officiersbrief, en de eveneens door hem uitgevoerde executie van Masdulhak Nasution bij Kaliurang twee dagen later.⁴⁷ Een eerste verhoor met een getuige van deze moorden vond, in afwezigheid van Groeninx van Zoelen, al op 4 november plaats in Batavia, waarna op 11 november in Bandung een verhoorsessie door de gehele commissie volgde met vier betrokken militairen. Een vijfde militaire getuige werd de dag erna door alleen Van Rij en Stam gehoord.⁴⁸ Op 21 november werden in Batavia drie verhoren afgenomen in de zaak-Henri Schrijver en werd ook Geelhoed zelf gehoord.⁴⁹ De dag erna werd, ondanks de genoemde bezwaren van Lovink, een bezoek gebracht aan een plaats delict, Peniwen.⁵⁰

Op 15 november had Lovink per telegram aan Van Maarseveen het advies gegeven om met de beantwoording van Kamervragen van Goedhart over de bloedbruiloft bij Gunung Simpang te wachten tot de commissie zich over die zaak had gebogen. Hoewel de minister zijn antwoord aan Goedhart al gereed had, gaf hij gehoor aan dit advies.⁵¹ De commissie diende op 20 december 1949 een voorlopig rapport over die zaak bij Lovink in. Opvallend hierbij was dat Groeninx van Zoelen in een aangehechte nota afstand nam van de kritiek die de beide andere commissieleden hadden op de vrijspraak van de betrokken officier door de krijgsraad.⁵²

Op 24 december, na een verblijf van minder dan twee maanden in Indonesië, vingen alle leden van de commissie hun terugreis naar Nederland aan.⁵³ Twee dagen eerder waren de dossiers van de commissie al als twee koffers diplomatieke stukken naar het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag vervoerd, waar Stam ze op 28 december weer in ontvangst nam.⁵⁴ Hiermee kwam een einde aan een veldonderzoek dat heel anders was verlopen dan de commissieleden zich bij vertrek hadden voorgesteld.⁵⁵ Hoewel er hard was gewerkt had de commissie vooral kennisgenomen van dossiers; het eigen onderzoek was beperkt gebleven tot een klein aantal verhoren en een bezoek aan Peniwen. Terug in eigen land restte de uitdaging om van de verzamelde gegevens een rapport op te stellen en dit, bij gebrek aan een dienstdoende Nederlandse landvoogd in Indonesië, aan te bieden aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen.⁵⁶

TERUG IN NEDERLAND

Vrijwel onmiddellijk na terugkomst ontstond er echter grote onenigheid tussen de leden van de commissie over de te nemen vervolgstappen in het onderzoek. Zonder zijn medecommissieleden daarin te kennen stelde Groeninix van Zoelen per brief aan Van Maarseveen voor om, met het oog op de soevereiniteitsoverdracht en de toekomstige samenwerking tussen Nederland en Indonesië in de Nederlands-Indonesische Unie, een 'sober en objectief verslag' in te dienen dat niet te veel zeer, 'dat nog niet oud genoemd [kon] worden', zou oprakelen.⁵⁷ Van Maarseveen kon zich goed in deze suggestie vinden en liet Block op 11 januari een brief aan alle commissieleden sturen met een overeenkomstige aanbeveling.⁵⁸ Van Rij reageerde hierop, mede namens Stam, met een lang schrijven waarin hij niet alleen zijn afkeuring uitsprak over het feit dat Groeninix van Zoelen zich zonder overleg met zijn medecommissieleden tot de minister had gewend, maar ook bezwaar aantekende tegen het besluit van Van Maarseveen om een op die brief gebaseerde aanbeveling te doen.

Van Rij voelde zich genoodzaakt de gang van zaken in Indonesië tegenover de minister uit de doeken te doen. Volgens hem had Groeninix van Zoelen een 'innerlijk verzet' gehad tegen de opdracht om een onderzoek in te stellen 'naar de houding van "flinke" militairen en hun leiders' en deinsde hij ervoor terug het onderzoek 'uit te breiden tot zeer hooggeplaatste personen uit het militaire apparaat of het burgerlijk bestuur'.⁵⁹ Net als zijn brief aan de minister bleek Groeninix van Zoelen ook zijn minderheidsstandpunt bij het rapport over de bloedbruiloft in Gunung Simpang zonder overleg met Van

Rij en Stam bij Lovink te hebben ingediend. Daarnaast zou hij volgens Van Rij kort voor het vertrek hebben geprobeerd een aanwijzing te verkrijgen van een lid van de staf van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon om een bepaalde zaak buiten het zicht van de commissie te houden, omdat 'in die zaak de naam van een Generaal werd genoemd'. Over het Zuid-Sulawesidossier, dat in eerste instantie aan Groeninx van Zoelen was toebedeeld, schreef Groeninx van Zoelen volgens Van Rij in drie dagen een conceptrapport van anderhalve pagina, waarin hij constateerde dat de 'onderzoekingen op zeer deskundige en nauwgezette wijze [waren] verricht' en waarin hij besloot dat, 'gezien het feit, dat het dossier thans ter beschikking van de bevoegde rechterlijke autoriteiten staat, het passend [was] thans geen commentaar te geven'. Meer in het algemeen had Van Rij moeite met de werkhouding van Groeninx van Zoelen, die vaak 'in beslag genomen werd door zijn sociale plichten' en volgens Van Rij niet alleen weigerde om 's avonds door te werken, maar ook 's ochtends meermalen verstek liet gaan.⁶⁰

Zonder wederhoor van Groeninx van Zoelen is het moeilijk om de precieze gang van zaken te reconstrueren. Uit de brief van Van Rij blijkt in ieder geval dat Groeninx van Zoelen steun zocht – en waarschijnlijk ook vond – bij de kring rond Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Tony Lovink, die, zoals eerder genoemd, sceptisch stond tegenover een niet-justitieel onderzoek, vooral omdat dit de samenwerking tussen Nederland en Indonesië zou kunnen schaden.⁶¹ Van Rij en Stam zaten eerder op de lijn van procureur-generaal Urip Kartodirdjo, die een niet-justitieel onderzoek naar de 'achtergronden' van de excessen had voorgestaan, waarmee hij in de eerste plaats de Indonesische 'provocaties' had bedoeld, waarop volgens hem de Nederlandse excessen doorgaans reacties waren geweest.⁶² Dit inhoudelijke meningsverschil over de taak van de commissie had gemakkelijk ondervangen kunnen worden door de commissie een duidelijke onderzoeksopdracht te geven. De oorzaak van de klacht over de werkhouding van Groeninx van Zoelen lag wellicht ook dieper dan alleen een gebrek aan motivatie of inzet; Van Rij, die op het gebied van het oorlogsstrafrecht veel meer ervaring had dan Stam, gedroeg zich na aankomst in Indonesië als voorzitter van de commissie, waarmee hij wellicht de later gearriveerde Groeninx van Zoelen tegen zich in het harnas heeft gejaagd.⁶³ Dit had door de autoriteiten eenvoudig voorkomen kunnen worden door een commissievoorzitter te benoemen.

Het conflict leidde er in ieder geval toe dat Van Rij en Stam hun rapporten niet langer aan Groeninx van Zoelen wilden voorleggen, om daarmee te

voorkomen dat hij op basis van het werk van zijn collega's opnieuw met een minderheidsstandpunt zou komen. Van Rij stelde Van Maarseveen dan ook voor om Groeninx van Zoelen uit te nodigen zelfstandig een rapport in te dienen. Deze gaf hieraan gehoor en verzocht Groeninx van Zoelen op 20 maart 1950 om, indien hij geen medewerking verleende aan de opstelling van een gezamenlijk rapport, een eigen verslag in te dienen.⁶⁴

Een tweede ontwikkeling in deze periode had eveneens grote invloed op de uiteindelijke rapportage van de commissie. Minister zonder portefeuille Lubbertus Götzen, die belast was met de financieel-economische aangelegenheden van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen, informeerde in februari 1950 op het ministerie naar de stand van zaken van het in 1949 door raadsheer-commissaris J.L. Paardekooper begonnen gerechtelijk vooronderzoek in de Zuid-Sulawesizaak. Hij verwachtte namelijk dat er tijdens de parlementaire behandeling van de begroting van het ministerie vragen over gesteld zouden worden, zeker nu Westerling zich in Indonesië opnieuw in de kijker had gespeeld door in Bandung een coup poging te plegen.

Het antwoord van het hoofd van de afdeling militaire zaken, W.J. van Gulik, verbaasde Götzen nogal, omdat het met geen woord repte over het onderzoek van Paardekooper, maar wel wees op het te verwachten rapport van Van Rij, Stam en Groeninx van Zoelen, dat aan deze zaak ook aandacht schonk.⁶⁵ Het antwoord van Van Gulik liet zich echter goed verklaren door het bezoek dat Van Rij en Stam kort daarvoor hadden gebracht aan het ministerie, waarbij Van Rij tegenover Block had gesproken over zijn voorstellen om in het kader van zijn rapportage over de Zuid-Sulawesizaak in Nederland nog een aantal betrokken hoge ambtenaren te horen.⁶⁶ Omdat over het vooronderzoek van Paardekooper op het ministerie niets bekend bleek, zond Götzen op 14 februari een telegram aan Hoge Commissaris H.M. Hirschfeld met het verzoek de stand van zaken te seinen. Het antwoord was niet waarop men in Den Haag had gehoopt: na de soevereiniteitsoverdracht was het dossier van Paardekooper per abuis aan het Indonesische Hoog Militair Gerechtshof overgedragen en niet, zoals had gemoeten, aan de Indonesische kamer van het Nederlandse Hoog Militair Gerechtshof. Indonesië weigerde het dossier opnieuw aan Nederland toe te vertrouwen.⁶⁷

In deze context werd het door Van Rij op te stellen rapport over de Zuid-Sulawesizaak in ambtelijke nota's steeds opgevoerd als alternatief voor het kwijtgespeelde gerechtelijk vooronderzoek. Toen Henk Gortzak op 28 augustus 1950 schriftelijke vragen stelde over een eventuele strafrechtelijke

vervolg van de juist in Brussel gearriveerde Raymond Westerling, herinnerde raadadviseur F.E.J. van der Valk minister Van Maarseveen dan ook aan het door de commissie uit te brengen rapport.⁶⁸

VERTRAGING

Inmiddels was de eindrapportage ernstig vertraagd. Van Rij had in een brief van 19 januari 1950 aangegeven dat hij zijn deel tegen het einde van februari of begin maart dacht af te hebben, maar schreef op 27 maart dat, vanwege zijn aanstelling als *juge-asseur* bij het proces in Rastatt tegen de Duitse oorlogsmisdadigers Fritz Suhren en Hans Pflaum, de voltooiing van het rapport een maand vertraging had opgelopen.⁶⁹ Toen er halverwege juni nog geen rapport was ontvangen vroeg Van Maarseveen om opheldering. Stam antwoordde op 24 juni dat de inzending van het rapport door het herhaalde verblijf van Van Rij in het buitenland was vertraagd, maar op zeer korte termijn kon worden tegemoetgezien.⁷⁰

Een maand later was er echter nog steeds geen rapport ingediend. Op een herinneringsbrief van 31 juli antwoordde Stam dat zijn deel reeds gereed was en dat Van Rij hem had bericht dat hij op korte termijn de zaak met Block op het ministerie wilde bespreken. Een vervolgbrief van Stam, waarin hij meedeelde Van Rij meerdere malen te hebben aangespoord om zijn deel af te maken, werd toevalligerwijs daags na de indiening van de schriftelijke vragen van Gortzak over de vervolg van Westerling verzonden en is hoogstwaarschijnlijk de reden dat Van der Valk in dat kader het onderzoek van de commissie noemde.⁷¹ In september volgden op aandringen van Van der Valk verschillende telefoongesprekken met Stam en Van Rij om duidelijk te krijgen in hoeverre het onderzoek van de commissie zich uitstrekte tot de Zuid-Sulawesizaak en welke stukken de commissie onder ogen had gezien.⁷² Van Rij schatte toen in dat het rapport half oktober ingediend kon worden, maar uit latere brieven van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen aan Van Rij, daterend van maart en mei 1951, blijkt dat er verder niets meer van de commissie is vernomen.⁷³ De vele nevenactiviteiten van Van Rij, die intussen onder meer voorzitter was geworden van het Nationaal Comité tegen het Concentratiekampstelsel, lid van het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging van ex-Politieke Gevangenen (Expogé) en lid van het studiec comité onder leiding van de Belgische oud-premier Paul-Henri Spaak voor de opstelling van een Europese Grondwet, zullen ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de vertraging.⁷⁴

Begin 1952 leek de kans dat de commissie ooit nog een rapport zou indienen verkeken, maar net als in augustus 1950 zorgden de gedragingen van

Westerling zelf ervoor dat het onderzoek op het ministerie van Justitie opnieuw in de belangstelling kwam te staan. Op 28 maart 1952 stak Westerling, moegestreden na mislukte avonturen in Marokko, Frankrijk en West-Duitsland, de Duits-Nederlandse grens over om onder te duiken in kasteel Enghuizen in Hummelo. Daar werd hij op 16 april gearresteerd in verband met een in januari 1951 aangevangen gerechtelijk vooronderzoek naar zijn betrokkenheid bij de coup poging in Bandung.⁷⁵ Tot het einde van 1952 werden in het kader van dat onderzoek getuigen gehoord en in 1953 werd er op het Openbaar Ministerie en het ministerie van Justitie overlegd over vervolgstappen. Met het oog hierop verzocht minister van Justitie L.A. Donker zijn afdelingshoofd straf- en staatsrecht E.J. Hoogenraad om bij Overzeese Rijksdelen na te gaan wat het strafrechtelijke verloop was geweest van de Zuid-Sulawesizaak, aangezien Westerling ook daarin een belangrijke rol had gespeeld.⁷⁶ In opdracht van Hoogenraad maakte ambtenaar O.E. van Schravendijk een samenvatting van de stukken, waarin hij ook aandacht schonk aan het kwijtspelen van het vooronderzoek van Paardekooper en aan het onderzoek van de drie juristen.⁷⁷ Dat laatste wekte de interesse van minister Donker, die op 26 september met rode pen op een nota van Hoogenraad aantekende: ‘Mr. Hoogenraad: Zoudt U nog eens kunnen informeren of de rapporten van de heer Groeninx van Zoelen en van de heren Stam en van Rij, waarvan sprake is op laatste bladzijde van de nota van mr. van Schravendijk d.d. 7 juli 1953 inderdaad zijn uitgebracht? Zo ja, dan stel ik het op prijs daarvan alsnog kennis te nemen.’⁷⁸ Hoogenraad beloofde hierop Van Rij en Stam te rappelleren.⁷⁹ Dit lijkt het moment te zijn waarop Van Rij alsnog besloot om het rapport, in samenwerking met Stam, af te schrijven.⁸⁰

Op 27 augustus 1954 diende Van Rij, mede namens Stam, specifiek over de Zuid-Sulawesizaak een rapport in bij de ministers van Justitie, Overzeese Rijksdelen en Oorlog.⁸¹ Het was een lijvig document van 77 pagina’s dat geen recht deed aan de aanbeveling van Van Maarseveen om een sober en zakelijk verslag op te stellen, maar dit was, gelet op de omstandigheden waaronder minister Donker om het rapport had gevraagd, eerder een voordeel dan een nadeel. Van Rij en Stam oordeelden in hun rapport vooral vernietigend over de nauwelijks omlinjende *toepassing* van het standrecht in Zuid-Sulawesi, dat volgens hen vanwege de aldaar heersende toestand in 1946 op zichzelf genomen een gerechtvaardigde maatregel was. De invoering van het standrecht was echter niet behoorlijk afgekondigd, er was geen onpartijdig oordelend rechter, geen verhoor van verdachten en geen mogelijkheid tot verdediging door een raads-

man of door de verdachten zelf. Bovendien werd het standrecht ook – en juist vooral – toegepast op personen die niet op heterdaad waren betrapt, en soms zelfs op gevangenen tegen wie een zaak in onderzoek was. Van Rij en Stam concludeerden dus dat het optreden niet gekwalificeerd kon worden als standrecht, maar slechts als ‘een volstrekt onwettig handelen, dat met alle regelen van rechtspraak, zoals die onder beschaafde naties gelden, brak’.⁸² Hiervoor stelden zij in de eerste plaats de autoriteiten verantwoordelijk. Westerling beoordeelden zij in opvallend milde bewoordingen als ‘een uitstekend en betrouwbaar compagniescommandant, zich bewust van zijn verantwoordelijkheid en deze ook volledig aanvaardende – maar niet geheel aangepast aan westerse begrippen’.⁸³

Kabinetschef J.J. Rombach, voor wie de indiening van het rapport blijkbaar onverwachts kwam, stelde vast dat het rapport voor het ministerie van Overzeese Rijksdelen ‘nog slechts documentaire waarde’ had, aangezien Indonesische aangelegenheden in 1953 waren overgedragen aan Buitenlandse Zaken. Voor zijn ministerie kon dus worden volstaan met aanneming voor kennisgeving, waarbij hij ook aangaf dat het hem weinig gewenst scheen ‘deze oude geschiedenissen zonder noodzaak nu nog te gaan oprakelen’, omdat dan ook zou blijken dat ‘niet alleen militairen, doch ook hoge burgerlijke autoriteiten in Indonesië [waren] tekort geschoten’.⁸⁴

Op het ministerie van Justitie, dat per slot van rekening om het rapport had gevraagd, werd het rapport door twee raadadviseurs uitvoerig becommentarieerd. Een van hen, de latere hoogleraar staatsrecht A.D. Belinfante, meende dat het oordeel van Van Rij en Stam over de onrechtmatige toepassing van het standrecht nog uitging van een ‘te gunstige premisse voor de betrokkenen’. Hij stelde dat een rechtvaardiging van de toepassing van standrecht met een beroep op noodrecht nooit kon slagen. Raadadviseur B.H. Kazemier was het met deze zienswijze eens en diepte in zijn bijdrage de termen standrecht en noodrecht verder uit.⁸⁵ In twee afzonderlijke nota’s kwam Belinfante tot de conclusie dat Westerling voor een militaire rechter gebracht zou kunnen worden, maar dat daarvoor toestemming van de minister van Oorlog vereist was.⁸⁶

In de ministerraadsvergaderingen van 20 en 27 december 1954 werd de kwestie van de vervolging van de Zuid-Sulawesizaak mondeling ingebracht door minister Donker. Uiteindelijk werd met meerderheid van stemmen besloten om niet tot vervolging over te gaan, mede omdat een veroordeling van Westerling door een sepotbesluit van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook onwaarschijnlijk was.⁸⁷ Het rapport van Van Rij en Stam werd, waarschijnlijk vooral om geen verdere ruchtbaarheid te geven aan de ernstige verwijten die de civiele autoriteiten werden gemaakt, niet met de Kamer

gedeeld; uit een nota van Rombach van 8 januari 1955 blijkt in ieder geval dat het besluit om de kwestie mondeling in te brengen voortkwam uit de wens om het rapport niet in groteren getale te hoeven verspreiden.⁸⁸

N A S L E E P

Zo bleef de kennis van het bestaan van beide rapporten lange tijd beperkt tot een kleine groep ministers uit de kabinetten van Drees en enkele hoge ambtenaren. Het televisieoptreden van Joop Hueting in de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* van 17 januari 1969, dat volgde op een interview in *de Volkskrant* een maand eerder, bracht hierin verandering.⁸⁹ Naar aanleiding van Hueting's getuigenis over door hem waargenomen en gepleegde oorlogsmisdaden sprak PvdA-fractie leider Joop den Uyl op 21 januari in de Tweede Kamer de wens uit om een bijzondere commissie van onderzoek in te stellen naar deze aantijgingen. Hij besloot echter te wachten met de indiening van een voorstel ter zake, omdat hem ter ore was gekomen dat het onderzoek naar aanleiding van de in februari 1949 ingetrokken motie-Goedhart uiteindelijk wel was ingesteld, maar dat de resultaten daarvan nooit aan de Kamer ter kennis waren gebracht. Met een verzoek, dat zonder hoofdelijke stemming door de Kamer werd overgenomen, werd de regering gevraagd een nota op te stellen waarin de resultaten van de eerdere onderzoeken naar excessief geweld zouden worden samengebracht.⁹⁰

Op 29 januari antwoordde de regering bij monde van minister-president Piet de Jong dat de uitgezonden commissie inderdaad in 1954 een rapport over de Zuid-Sulawesizaak had uitgebracht.⁹¹ Voor de Kamer was die mededeling op dat moment oud nieuws, aangezien *Het Parool* het weekend ervoor dat rapport uitgebreid had samengevat.⁹² De Jong deelde echter ook mee dat, anders dan op basis van de ingetrokken motie-Goedhart kon worden verondersteld, 'de Regering geen samenvattende rapporten ter beschikking [stonden], die een algemene indruk zouden kunnen geven' van het excessieve Nederlandse oorlogsgeweld. Hij zegde toe met spoed het bestaande, slecht geïnventariseerde materiaal in de departementale archieven bij elkaar te zoeken en te ordenen en zich daarna opnieuw met de Kamer in verbinding te stellen.⁹³

Aan deze mededeling ging een zoektocht vooraf naar de nog nader te zenden 'andere, reeds in 1950 vastgestelde rapporten', waarvan Van Rij in de aanbiedingsbrief van het rapport over de Zuid-Sulawesizaak van 27 augustus 1954 melding had gemaakt, maar die nimmer waren ontvangen. Aangezien Van Rij in 1958 was overleden werd hiervoor Stam benaderd, die, geconfron-

teerd met de aanbiedingsbrief uit 1954, op 28 januari liet weten dat volgens hem Van Rij daarmee slechts de ‘samenvattingen’ bedoeld kon hebben van ‘de strafzaken die in het rapport verwerkt waren.’⁹⁴ Doorslagen van enkele van die samenvattingen – niet volledig, in de herinnering van Stam – waren volgens hem te vinden in de mappen die inmiddels door hem op het ministerie van Justitie waren overgedragen aan Cees Fasseur, de secretaris van de coördinatiegroep die de overheidsarchieven zou gaan inventariseren.⁹⁵ In een ultieme poging de volledige verzameling opgestelde rapporten boven water te krijgen nam Leo Oranje, hoofd van de afdeling staats- en strafrecht van het ministerie van Justitie, de volgende dag telefonisch contact op met mr. J.P. van Rij, de in Brussel wonende zoon van Van Rij. Deze meende zich vaag te herinneren dat zijn vader en Stam, naast een rapport over de Zuid-Sulawesizaak, ook een rapport over Java hadden opgesteld, maar gaf tevens aan dat veel van zijn vaders spullen in 1958 waren opgeruimd.⁹⁶

De verklaring van Stam roept op het eerste gezicht veel vragen op. De door hem aangehaalde doorslagen, die inderdaad in de door hem overgedragen dossiers te vinden zijn, behelsden namelijk niet slechts samenvattingen van strafzaken, maar rapporten die, hoewel sober en zakelijk, een oordeel van de commissie inhielden. In tegenstelling tot wat Stam beweerde waren deze ‘samenvattingen’ niet in een overkoepelend rapport verwerkt – althans, een dergelijk rapport is nooit aangetroffen. De herinnering van de zoon van Van Rij doet echter vermoeden dat er ooit wel een bundeling van de rapporten van de onderzochte zaken op Java is geweest. Een dergelijke bundeling zou ook verklaren waarom Van Rij in 1954 gewag maakte van na te zenden *rapporten*, terwijl Stam in 1969 sprak over ‘samenvattingen van de strafzaken die in het *rapport* verwerkt waren’. Het is waarschijnlijk dat er in deze klaarblijkelijk zoekgeraakte bundeling ook aan andere zaken aandacht is besteed, in het bijzonder aan de zaken Maguwo en Kaliurang, aangezien juist in die beide zaken veel verhoren waren afgenomen. Stam gaf in 1969 in ieder geval aan dat de door hem overgedragen doorslagen in zijn herinnering niet volledig waren, terwijl hij tegelijkertijd in augustus 1950 aan Van Maarseveen had meegedeeld dat zijn bijdrage aan het eindrapport gereed was. Het lijkt dus aannemelijk dat de onvolledigheid waar Stam in 1969 op doelde betrekking had op de rapportage over zaken die aan Van Rij waren toebedeeld.⁹⁷

Naast een doorslag van het in 1949 ingediende rapport over de bloedbruiloft bij Gunung Simpang, dat kort daarna ook op Binnenlandse Zaken in het archief van het voormalige ministerie van Overzeese Gebiedsdelen werd gevonden, bevatten de door Stam overgedragen dossiers tevens rap-

porten over de zaken Bondowoso, Peniwen, Malang, Schrijver, Krijnen/Verburgh en Nordmann *cum suis*. Voor de coördinatiegroep kwam het door Stam overdragen archief als een geschenk uit de hemel, want op het ministerie van Justitie, dat min of meer de leiding had over het onderzoek, was over excessief geweld in Indonesië weinig te vinden.⁹⁸ Fasseur maakte dankbaar gebruik van deze eerste toegang tot het archiefmateriaal door op basis van de dossiers en rapporten van de commissie over Peniwen, Malang en Gunung Simpang, stukken op te vragen uit het archief van het voormalige ministerie van Overzeese Gebiedsdelen en vervolgens een samenvatting van die zaken op te stellen.⁹⁹ Dit is de reden waarom juist van die drie zaken samenvattingen zijn opgenomen in bijlage 5 van de *Excessennota*, terwijl bij de overige beschreven excessen slechts opsommingen worden gegeven van het aangetroffen archiefmateriaal.¹⁰⁰

In de uiteindelijk aan de Kamer aangeboden *Excessennota* nam de Zuid-Sulawesizaak een prominente plaats in. In bijlage 2 werd een samenvatting gegeven van de feiten en van de parlementaire en strafrechtelijke behandeling van de zaak, waarbij sterk werd geleund op gegevens uit het rapport van Van Rij en Stam. De conclusies van het rapport werden in geanonimiseerde vorm opgenomen in de bijlage, terwijl het gehele rapport ter vertrouwelijke kennisname werd aangeboden aan de Kamer.¹⁰¹ Dit gebeurde niet met het rapport van de commissie over de Gunung Simpangzaak, dat weer in het archief van het voormalige ministerie van Overzeese Gebiedsdelen verdween. De overige rapporten verhuisden voor lange tijd naar de zolder van Fasseur, die het archief van de commissie mee naar huis had genomen en het pas in 1986 weer zou overdragen aan Justitie.¹⁰²

Sinds de beperkte openbaarmaking in 1969 is het rapport van Van Rij en Stam over de Zuid-Sulawesizaak vooral geprezen vanwege de nauwgezette en diepgravende bestudering van het beschikbare bronnenmateriaal en vanwege de scherpe conclusies waarin de verantwoordelijkheden van politici, hoge officieren en ambtenaren niet onder stoelen of banken werden geschoven. In die trant omschreef Joop den Uyl tijdens het Kamerdebat van 1 juli 1969 de conclusies van de commissie in die zaak als 'scrupuleus, haarzuiver en een voorbeeld voor de wijze, waarop Nederlanders behoren te kijken naar wat Nederlanders hebben gedaan'.¹⁰³ Willem IJzereef baseerde zich voor zijn in 1984 verschenen monografie over de Zuid-Sulawesizaak voor een belangrijk deel op het in het 'uitstekende rapport' samengebrachte materiaal, waarbij hij slechts bezwaar maakte tegen het feit dat 'Van Rij en Stam zich

zonder kritiek hebben neergelegd bij de beschrijving van de toestand voor de komst van het DST in Zuid-Celebes, die zij uit de officiële bronnen en de gesprekken met de Nederlanders te horen kregen.¹⁰⁴ Ook voor het televisieprogramma *Andere Tijden*, dat in 2007 twee afleveringen besteedde aan de DST-acties in Zuid-Sulawesi, was het rapport van Van Rij en Stam de voornaamste geschreven bron.¹⁰⁵ De aandacht die de actualiteitenrubriek *Altijd Wat* in 2012 aan het rapport besteedde gaf, na Kamervragen van Harry van Bommel (SP), aanleiding tot het online publiceren van scans van het rapport door *HP/De Tijd*.¹⁰⁶ Recent heeft ook de nota die raadadviseur Belinfante opstelde naar aanleiding van de indiening van het rapport hernieuwde aandacht gekregen.¹⁰⁷

De overige dossiers en rapporten van de commissie bleven, afgezien van wat daarover in de *Excessennota* werd opgenomen, voor het grote publiek verborgen totdat Rémy Limpach voor de in zijn proefschrift opgenomen casestudy's uitvoerig gebruikmaakte van het door de commissie bijeengebrachte materiaal over de bloedbruiloft bij Gunung Simpang, de executies van gevangenen bij Malang, het gevangentransport bij Bondowoso en de zaak-Henri Schrijver in Cililitan. Vooral die laatste casus illustreert de unieke waarde van het archief van de commissie, aangezien er in de reguliere archieven van het bestuur, de strijdkrachten en de rechterlijke macht geen spoor van deze zaak is te vinden.¹⁰⁸

Meer in het algemeen vormden de werkzaamheden van de commissie de eerste poging om het gebruik van excessief geweld door Nederlandse militairen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog enigszins systematisch in kaart te brengen en te beoordelen. Mede omdat de commissie bij de uitvoering van haar taak te maken kreeg met matige ondersteuning vanuit de overheid, met een noodgedwongen vroegtijdig afgebroken veldonderzoek en met onenigheid in haar eigen gelederen, heeft zij uiteindelijk slechts over acht zaken gerapporteerd – onvoldoende om er een algemeen oordeel over de systematiek van het oorlogsgeweld aan te kunnen verbinden. Desalniettemin is de latere geschiedschrijving over het buitensporige geweld in hoge mate schatplichtig aan het pionierswerk van de commissie.